

**КОЛЕРАНАМІНАЦЫІ З АГУЛЬНАЙ СЕМАЙ ‘ЧОРНЫ’
Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ
(НА МАТЭРЫЯЛЕ РАМАНАЎ І. МЕЛЕЖА
“ЛЮДЗІ НА БАЛОЦЕ” І “ПОДЫХ НАВАЛЬНІЦЫ”)**

Асноўныя напрамкі развіцця айчыннай “лінгвістыкі колеру” – вывучэнне этымалогіі, аналіз словаўтваральнай структуры так званых “колеравых” слоў, пераважна прыметнікаў (І.Бабаед, С.Лясавіч); функцыянавання моўных адзінак, якія абазначаюць колер, ва ўзаемасувязі з яго сімволікай, “семантыкай”, аналіз іх з пункту гледжання псіхалогіі, аналіз прыёмаў стварэння колеравай гармоніі, дысгармоніі, колеравых кантрастаў у мастацкім тэксце (Ю.Бабіч, А.Марчанка, Л.Хартановіч). Пры гэтым амаль заўсёды даследуюцца асобныя лексемы (простыя і складаныя назвы), па-за ўвагай застаюцца шматслоўныя адзінкі, у той час як “сродкі розных узроўняў, якія выражаюць аднолькавае значэнне, не проста “дубліруюць” адзін аднаго... Кожны з іх выражае пэўную дыферэнцыяльную семантычную прымету ў межах агульнага значэння, канкрэтызуе або дапаўняе значэнні іншых сродкаў” [1, с. 23]. Таму да гэтага часу не толькі не выяўлены ўсе сродкі колераабазначэння сучаснай беларускай мовы, не прааналізаваны адносіны паміж імі, але і застаюцца маладаследаванымі многія іншыя іх уласцівасці, напрыклад, валентнасць, рэпертуар найменняў рэалій, якія характарызуюцца з дапамогай назваў колеру, што важна для вырашэння праблем словаўжывання, сінтаксічных норм сучаснай беларускай мовы.

Ніжэй прапануецца спроба аналізу колеранамінацый моўных адзінак, якія маюць у сваёй семантычнай структуры сему ‘чорны’, ужытых у раманах І. Мележа “Людзі на балоце” і “Подых навальніцы”. Раней пры разглядзе аднаслоўных колеранамінацый, у тым ліку дзеясловаў, вызначана прыярытэтная гама колераў у творах І. Мележа (чорны, чырвоны, шэры, сівы), якая “сведчыць пра рэалістычнае светаўспрыманне пісьменніка” [7, с. 48].

Усе семемы поля падзяляюцца на два тыпы ў залежнасці ад таго, ці колеранамінацыі, што маюць гэтыя семемы ў семантычнай структуры, называюць колер усёй паверхні аднаколернай (монахраматычнай), ці яны абазначаюць колер часткі паверхні шматколернай (поліхраматычнай) субстанцыі. Паводле прыналежнасці колеранамінацыі да пэўнага лексіка-граматычнага класа (аднаслоўныя) або суадноснасці з ім (шматслоўныя) усе колеранамінацыі размяркоўваюцца па “намінатыўных класах” [4, с. 18]. У межах лексіка-

семантычнай мікрасістэмы колераабазначэння, такім чынам, вылучаем класы: колераад'ектываў, колерасубстантываў, колеравербатываў, колераадвербатываў, колераімперсаналаў, якія паводле катэгарыяльна-граматычных асаблівасцей належаць адпаведна да прыметнікаў, назоўнікаў, дзеясловаў, прыслоўяў, слоў катэгорыі стану або суадносных з імі аналітычных назваў.

Семантыка-сінтаксічнымі уласцівасцямі значэння 'які мае колер сажы, вугалю, самы цёмны з усіх колераў'[6, с. 316] з'яўляюцца: залежнасць колераад'ектыва ад канкрэтнага назоўніка, а таксама немагчымасць далучэння каўзатыўнага дэтэрмінанта да колераімінацыі (**конь вараны ад чаго, з якой прычыны?*); магчымасць трансфармацыі канструкцыі па схеме $C_{adj1} + Sub = Sub + C_{adj2} + колеру$ (*масці, афарбоўкі*), дзе C_{adj} - колераад'ектыў, Sub – назва субстанцыі, якой даецца колеравая характарыстыка, 1, 2 – адпаведна назоўны і родны склоны (пры ўмове аднаслоўнай структуры колераімінацыі ў зыходнай канструкцыі). Фармулёўка семы 'самы цёмны з усіх колераў' у складзе названага значэння можа быць дапоўнена або заменена ў тлумачальным слоўніку наступнай, якая не толькі маніфестуе адну з асноўных аптычных уласцівасцей колеру – светлату, але характарызуе яе са строга навуковага пункту гледжання: 'які мае гранічна нізкую ступень колеравай светлаты'.

Названае значэнне, паводле "Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы", – асноўнае для лексемы *чорны*, якая ўжываецца І.Мележам найбольш часта, абазначаючы колер:

1) прадметаў, створаных чалавекам:

а) адзення, абутку, галаўных убораў і іх частак: *ватоўка, казырок, каўнерык, паддзёўка, шапка: ...Паважна, у чорнай крамной паддзёўцы, з блішчастым казырком, зайшоў Андрэй Руды [3, с. 404]; ...Стаяў Яўхім з Ларывонам вясёлы, рагатаў, увесь аж свяціўся шчасцем. Нават лакаваны чорны казырок, ссунуты набок, шчасліва зіхацеў [2, с.394];*

б) іншых прадметаў побытавага карыстання і іх частак: *костачкі, мыліцы: Ён усё ж дагуляў партыю [у даміно], ужо на стаянцы; давольны выйгрышам, скінуў чорныя костачкі ў мяшчак і ўрэзаўся ў чараду людзей, што ішлі ў вагон [3, с. 348];*

в) транспартнага сродку: *паравоз: Гарката ад думак чулася яшчэ, каюі на перроне, у людскім гомане, глядзеў, слухаў, як сунецца, аддуваючыся белымі пыхкамі пары, чорны, важкі, нібы спатнелы паравоз [3, с. 347];*

г) часткі пабудовы: *гонт: Моўчкі, асклізваючыся, ішоў па крывых вулічках з ямамі, між драўляных касабокіх хат з зялёным і чорным гонтам, з аканіцамі* [3, с. 363];

д) пісьмовых знакаў: *літары: У гэты вечар пашанцавала: рукі нецярпліва задрыжалі, калі разабраў [Глушак] вялікія чорныя літары: “Польшча рыхтуе вайну”* [3, с. 125];

2) частак цела жывых істот:

а) поўсці жывёл: *конь, жарабец: ... Імчаў на чорным жарабцы адчайны чорны чалавек у вялікай кучомцы* [3, с. 332];

б) валасістых частак цела чалавека: *барада, валасы, бровы, навісы-бровы: Пракоп аж вочы з-пад чорных навісаў-броў уняў здзіўлена* [3, с. 252];

Але Чарнушка як бы і не бачыў гэтага знаку сваёй беднасці – з сумам, з замілаваннем глядзеў на дачку, на яе рукі, на чорныя валасы, смуглявы лоб [2, с. 368].

Для колеравай характарыстыкі монахраматычнай паверхні субстанцыі (яе часткі) у названым значэнні І.Мележам ужыты іншыя колераад’ектыўныя намінацыі *вараны, чарнаваты, чарнявы: У Карча вараны жарабец нагу на цвік насадзіў* [2, с. 34]; *Пасадзіў [Зайчык] бялявага, з тонкай гусінай шыяю малога, які шчасліва ўчопіўся ў чарнаватую грыву* [3, с. 129]

Складаныя і састаўныя намінацыі выкарыстоўваюцца для характарыстыкі не толькі колеравай прыметы, але і іншых фізічных уласцівасцей субстанцый. І.Мележ для апісання чорнага валасянога покрыва часткі твару і галавы чалавека выкарыстоўвае наступныя намінацыі:

складаную намінацыю *шаўкавіста-чорны* ‘чорны і мяккі, як шоўк’, першая частка якой – аснова прыметніка *шаўкавісты* ‘падобны на шоўк, гладкі, мяккі’ [4, с. 756], другая – аснова колераад’ектыва *чорны*.

Названая намінацыя спалучаецца з назоўнікам *бровы: Але сачылі яны [вочы] з-пад шаўкавіста-чорных смелых броваў цяпер з падсярожлівай, пільнай уважнасцю ...* [2, с. 29];

састаўныя намінацыі *чорны, з бляскам і чорныя, густыя, аж блішчаць, бы намочаныя*, спалучаныя з назвамі валасянога покрыва частак галавы чалавека – адпаведна назоўнікамі *валасы і косы: На загарэлай, аж чорнай шыі яе пад зборам павязаных паркалёвай хустачкай чорных, з бляскам валасоў віўся лёгкі, дзіўна светлы дымок* [2, с. 226]; *І косы чорныя, густыя, аж блішчаць, бы намочаныя, і смуглявасць на твары такая ж ...* [2, с. 28]

У семантычнай структуры абедзвюх намінацый выяўлены агульныя семы ‘чорны’ і ‘бліскучы’; семантычная структура другой намінацыі мае, акрамя таго, сему ‘густы’.

Састаўная ад’ектыўная колеранамінацыя *падобны на вялізныя граковыя* ўжыта ў спалучэнні з назвай часткі цела чалавека ў наступным кантэксте: *У таго, што падыходзіў, ад чаравікаў да самых калень былі накручаны чорныя анучы, і ногі ў іх былі падобны на вялізныя граковыя* [2, с. 124], які дапускае наступную трансфармацыю: *ногі былі падобны на вялізныя граковыя, таму што некім былі абкручаны чорнымі анучамі (нехта накруціў чорныя анучы)*. Як відаць са зместу атрыманага ў выніку трансфармацыі кантэксту, прымета, абазначаная гэтай састаўной колеранамінацыяй, не з’яўляецца пастаяннай, паколькі нададзена субстанцыі, абазначанай назоўнікам *ногі*, з боку асобы, названай займеннікам *нехта*, з дапамогай дзеяння, названага дзеясловамі *накруціць, абкруціць*, і можа быць ліквідавана асобай з дапамогай дзеяння, абазначанага дзеясловамі *раскруціць, зняць*.

Для колеравай характарыстыкі поліхраматычнай паверхні субстанцыі (яе часткі) у значэнні ‘з чорнымі валасамі і брывамі’, семантыка-сінтаксічнай умовай рэалізацыі якога з’яўляецца спалучэнне з асабовымі назоўнікамі, а таксама назоўнікам *галава*, што абазначае частку цела чалавека, ўжываюцца простыя колераад’ектывы *чарнявы, чорненькі, чорны, чарнявенькі*, параўнальныя звароты *чорная, як цыганка; цыган чыста*. Асабовыя назоўнікі пры гэтым указваюць на пол і ўзрост (*дзяўчына, малая, хлопец*), сацыяльнае становішча, прафесійную дзейнасць асобы (*жонка, работніца, чырвонаармеец*), называюць яе імя (*Ігнат, Пятро, Пракоп*) або прозвішча (*Пелюх*). Варта адзначыць, што ў дачыненні да асоб жаночага полу, якія маюць беларускае паходжанне, выкарыстоўваецца не прыметнік *чорны*, як пры характарыстыцы асоб мужчынскага полу, а намінацыі *чарнявая, чарнявенькая, чорненькая, цыганаватая* і *чорная*, як *цыганка*: *Тады паднялася, момант пастаяла, потым ціха пайшла к сталу Міхаленка Вольга, смуглявая, чорная, як цыганка, швейніца з арцелі* [3, с. 278]; *Нясмелая нібы, цыганаватая дзяўчына гэтая судзіла ўсё строгай, нязменнай меркай патрабавальнага сумлення* [3, с. 278]; *Не, праўда, була [дзяўчына]! У Мозыры, на службе! Чорненькая, стройненькая, красівая!* [2, с. 129]. Выключэнне складае намінацыя *чорны*, ужытая дзейнай асобай твора ў дачыненні да каўказскіх жанчын: *Там [за Каўказам] некаторыя маюць... па трыццаць, а то і пяцьдзясят жонак. І старэйшых, і маладзейшых, і зусім маладых. І чорных, і белых!* [3, с. 308 - 309]

Са значэннем ‘мужчына, хлопец з чорнымі валасамі, брывамі’ ў творах І.Мележа ўжыты колерасубстантывы-дэад’ектывы *чарнявы,*

чорненькі. Семантыка-сінтаксічнай умовай рэалізацыі названага значэння з'яўляецца: ўжыванне колеранамінацыі ў якасці аб'екта дзеяння, абазначанага дзеясловам *даць* 'уручыць, перадаць з рук у рукі непасрэдна', а таксама дзеяслова *куруць* 'удыхаць і выдыхаць дым якога-н. рэчыва, пераважна тытуню' [5, с. 309]: **Чорненькаму далі папяросу, ён закурыў** [3, с. 338]; ужыванне з колеранамінацыяй як суб'ектам дзеяння выказнікаў-дзеясловаў з семантыкай мыслення *даўмець* і гаварэння *развітацца*: - *Ці нельга б – пацішэй трохі. І папрыстойней!* – **Чорненькі** не зразу і *даўмеў* [3, с. 338]; *Адразу, як дамовіліся, чорненькі развітаўся, весела, хвацка стукнуў дзвярыма* [3, с. 359]; ужыванне колеранамінацыі ў спалучэнні з фразеалагізмам-выказнікам са значэннем зрокавага ўспрымання ў якасці слоў аўтара ў сказе з простаю мовай: – *Што?! – Чорненькі акінуў вачыма дружкоў. Усе рагаталі* [3, с. 338].

Такім чынам, намінацыі, што служаць для абазначэння чорнага колеру, характарызуюцца ў сучаснай беларускай мове (у прыватнасці, у творах Івана Мележа) структурнай, граматычнай і семантычнай разнастайнасцю, семантыка-сінтаксічнымі характарыстыкамі. Амаль заўсёды яны называюць пастаянную, у адзінкавых выпадках – часовую колеравую прымету (намінацыя *падобны на вялізныя граковыя*). Складаныя і састаўныя (прыметнікі і дзеясловы, аб'яднаныя часціцай *аж*; параўнальныя звароты з часціцамі *як* і *бы*) намінацыі ўжываюцца для характарыстык не толькі колеравых, але і іншых (напрыклад, звязаных са зрокавымі і тактыльнымі адчуваннямі) прымет прадметаў. Ужыванне той ці іншай намінацыі ў кантэксце можа быць абумоўлена не толькі прыналежнасцю субстанцыі, якая характарызуецца, да пэўнай тэматычнай групы, але і граматычнымі яго характарыстыкамі.

Літаратура

1. Антанюк, Л.А. Станавяся значэнні сумеснасці і ўзаемнасці ў беларускай мове / Л.А.Антанюк. – Мінск: Навука і тэхніка, 1981. – 127 с.
2. Мележ, І. Зб. твораў: у 10 т. / І. Мележ. – Мінск: Маст. літ., 1981. – Т. 5: Людзі на балоце: раман з “Палескай хронікі”. – 415 с.
3. Мележ, І. Зб. твораў: у 10 т. / І. Мележ. – Мінск: Маст. літ., 1982. – Т. 6: Подых навалініцы: раман з “Палескай хронікі”. – 573 с., 4 л. іл.
4. Никитевич, В.М. Основы номинативной деривации / В.М.Никитевич. – Минск: Вышэйшая школа, 1985. – 157 с.
5. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: Больш за 65 000 слоў / Пад рэд. М.Р.Судніка, М.Н.Крыўко; Афармленне А.М.Хількевіча. – Мінск: , 1996. – 784 с.

6. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / Пад аг. рэд. К.К.Атраховіча (Кандрата Крапівы). – Мінск: Беларуская савецкая энцыклапедыя імя П.Броўкі, 1984. – Т.5, кн. 2. – 608 с.

7. Хартановіч, Л.Г. Колеравая палітра ў “Палескай хроніцы” І. Мележа / Л.Г.Хартановіч // На шляху да сталасці: Стан і перспектывы развіцця беларускай мастацкай крытыкі: зб. мат-лаў семінара маладых літ. крытыкаў (Мінск, 9 лістапада 2000 г.) / пад рэд. Р.Б.Смольскага. –Мінск: Арты-Фэкс, 2001. – С. 44 – 48.

Садоўская А. Л. (Мінск)

ФРАЗЕАСЕМАНТЫЧНАЕ ПОЛЕ “КАХАННЕ” Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Вывучэнне фразеалогіі па семантычных палях з’яўляецца выключна актуальным у сучасным мовазнаўстве. Заснавальнікамі гэтага метаду лічацца Г. Іпсэн і В. Порцыг, якія ўпершыню ўказалі на неабходнасць вывучэння семантычных палёў, але пры тым асноўную ўвагу надавалі фармальна-функцыянальным асаблівасцям фразеалагічных адзінак (г.зн. іх лексічнаму складу, сінтаксічным сувязям і г. д.), пакідаючы па-за ўвагай важныя граматычныя і семантычныя характарыстыкі даследуемых адзінак [2, с. 121]. Тэрмін фразеасемантычнае поле з’явіўся ў даследаваннях апошняга дзесяцігоддзя, згодна з якімі “фразеасемантычнае поле ўключае ў сябе сукупнасць усіх фразеалагічных адзінак, звязаных па сэнсу. І гэтыя адзінкі валодаюць агульнай інтэгральнай і інварыянтнай семантычнай прыметай, што і аб’ядноўвае фразеалагізмы ў пэўную групу, проціпастаўленую іншым палям у семантычных адносінах” [2, с. 121].

Фразеалогію ў дадзенай працы мы традыцыйна для сябе разумеем у яе шырокім сэнсе, ўключаючы і прыказкава-прымаўкавы матэрыял, паколькі не ўлік яго, па нашым меркаванні, значна збядняе любое кагнітыўнае даследаванне, якое разглядае фразеалагізм як пэўны пазнавальны, кагнітыўны канструкт, як спецыфічны пачуцёва-вобразны праваднік па грамадскай свядомасці. Менавіта кагнітыўны падыход перадусім прадугледжвае аналіз фразеасемантычных палёў, паколькі з дапамогай семантычных палёў становіцца рэальнай спроба ўзнаўлення нацыянальнай моўнай карціны свету ў асобных фрагментах, зададзеных тэматычнай класіфікацыяй семантычных палёў.

Сёння прадметам нашай увагі стала фразеасемантычнае поле “каханне” ў беларускай мове. Перадусім варта адзначыць, што ідэаграфічная прастора вобраза-канцэпта “каханне” як разнавіднасць яго семантычнай прасторы не мае дакладных межаў і перасякаецца з прасторамі іншых канцэптаў: сумежныя з каханнем, напрыклад,